

नवग्रह—एक अध्ययन

—हरिराम जोशी

वैदिक अर्थात् हिन्दूधर्म अद्वैतवादी छ । यस तथ्यलाई शायदै कसैले इन्कार गर्ने साहस गर्न सक्ला । ऋग्वेदको अध्ययनमा उक्त तथ्यको स्पष्ट फलको पाइन्छ । (१) सम्पूर्ण वैदिक एवं त्यसका प्रसृत साहित्यिक तथा पुरातात्विक सामग्रीहरूको गहन अध्ययनमा वाह्यरूपले हेर्दा जत्तिसुकै संख्यामा देवीदेवताहरूको प्राचुर्य देखिए तापनि गूढतामा त्यहाँ अद्वैतवादी भावनाकै प्रतिध्वनि पाइन्छ । एकमा अनेक औ अनेकमा एकको दर्शन हुँनुनै वैदिकदर्शन एवं धर्मको निचोड छ । यसैले प्रस्तुत धर्म अद्वैतवादी रहेर पनि यसमा देवीदेवताहरूको बहुलता देखिनु स्वाभाविक छ । उही एकमा अनेकको दर्शन व्यक्ति व्यक्तिमा सन्निहित गुणहरूको परिणति छ, समयानुरूप व्यक्तिको मानसपटमा खिचिने चित्रहरूको चित्रण ।

उपरोक्त धर्ममा देवताहरूको बहुलता रहेको कुरा माथि वर्णन भैसकेको छ । प्राकृतिक शक्तिहरूनै त्यस बेला देवताको रूपमा मानिन्थे । सौम्य एवं रौद्र मध्ये कुनै पनि प्रकृतिको कारण जुनसुकै कुरो पूजनीय हुन्छ । सज्जन पूजायोग्य मानिए जस्तै दुर्जन पनि पूजा गरिने हुन्छ । सज्जनको पूजा उनमा निहित सौम्य प्रकृतिको कारणले गरिन्छ त दुर्जनको पूजा डरको मारे । यस बारे संस्कृतको एक लोकोक्ति छ जुन निम्न प्रकारको छ ।

“प्रथमं दुर्जनं वन्दे सज्जनं तदनन्तरम् । मुखप्रक्षालनात्पूर्वं गुदप्रक्षालनं वरम् ।”

वैदिक अर्थात् हिन्दूधर्मका अनेकौ देवताहरूमा नवग्रह पनि लिइएका छन् । ग्रहहरूको गतिमै प्राणी मात्रको हित अहित अवस्थित हुने विश्वासमै ग्रहहरूलाई देववत् पुजिने चलन चलेको हुनु धेरै सम्भव छ । सात ग्रहको एक स्थानमा रहँदा हुने उपद्रवको संकेत उपमाको रूपमा प्रथम शताब्दीका महाकवि अश्वघोषले आफ्नो रचना

बुद्धचरितमा प्रस्तुत गरेका थिए जसले ग्रहपूजा यहाँ किन प्रचलित भयो भन्ने कुराको फलको दिएको छ (२) ।

वैदिक समय देखिनै ग्रहबारे ज्ञान मानिसहरूलाई भैसकेको थियो । वेदमा सूर्यको स्तुतिको साथ अन्य ग्रहहरूको पनि स्तुति गरिएको छ (३) । वैदिक ग्रन्थहरूको अतिरिक्त महाभारत, रामायण, मार्कण्डेयपुराण, विष्णुपुराण, भविष्यपुराण, ब्रह्मपुराण, अग्निपुराण, गरुडपुराण, सौरसंहिता तथा साम्बउपपुराणहरूका साथै अभिलेख तथा अन्य ग्रन्थहरूमा सूर्यसम्बन्धी वर्णन उल्लेख छन् ।

(४) गुप्ता संवत् १४६(४६६ ई.) को इन्दोर ताम्रलेख

(५) ४७३ ई. को मन्दसौरअभिलेख, (६) शक संवत् ४०२

(४८० ई.) को काठमाण्डू टेबहालस्थित सूर्यमूर्तिको पाद-

पीठ लेख (७) औ सातौं शदी ई. का कवि मयूररचित

सूर्यसतर्क (८) मा सूर्यमूर्तिको प्रतिष्ठापन, स्तुति आदि

आदि वर्णित छन् । छैठौं शदी ई. का वराहमिहिरले

आफ्नो बृहत्संहिता ग्रन्थमा सूर्यसम्बन्धी महत्वपूर्ण जान-

कारी प्रदान गरेका छन् । कृष्णाका छोरा साम्बले सूर्य-

मूर्तिको स्थापना गर्नुको अतिरिक्त त्यसको पुजाहारीमा

साकद्वीपवासी मग ब्राह्मणहरू ल्याई नियुक्त गरेको कुरा

उल्लेखमा आएको छ । (९) उक्त साम्बको नाम वसाढको

खुदाइमा प्राप्त गुप्तकालीन मुहरमा पनि भेटिएको छ (१०) ।

फेरि, सूर्यपञ्चायतन देवताहरूमा एक मानिएको छ (११)

तर, ने. सं. ९६९ (१८४९ ई.) को पशुपति गौशालास्थित

पञ्चायतन देवताहरूको क्रममा सूर्यलाई सम्मिलित

गरिएको छैन । नेपालमा प्राप्त सर्वप्राचीन सूर्य चन्द्र मूर्ति-

हरूमा ललितपुर, कुम्भेश्वर, गैह्रीधाराको चतुष्कोण आका-

रमा कुँ दिएको उत्तर प्राचीन कालीन सूर्यमूर्ति र आठौं, नवौं

शताब्दी ई. को राहु र केनुका मूर्तिसमेत कुँ दिएको देवपा-

टनको धारास्थित सूर्यमूर्ति (१२) तथा ने. सं. ५४७ ,

ने. सं. ५४९ का ल. पु. भण्डारखाल र चकबहिलका

सप्तहंसमा आरूढ चन्द्रमूर्तिहरू (१३) छन् ।

यद्यपि यो निश्चय छ चन्द्रमाको उल्लेख शक संवत् ३८६ (४६४ ई.) को चांगु अभिलेखमै भेटिएको छ (१४) साहित्यिक आधारमा ग्रहबारे उल्लिखित वैदिक समयदेखि नै भएको देखिए तापनि पुरातात्विक आधारमा ग्रहगणबारे उल्लेख प्रथम या द्वितीय शदी ई. देखि भएको कुरा सुनिश्चित छ । महाकवि अश्वघोषविरचित बुद्धचरितम्मा सात ग्रहको उल्लेख भएको (१५) तथा द्वितीय शदी ई. को नासिक अभिलेखको "चंद्र-दिवाकर-नरवत-गृह-विचित्र-समरसिरसि जित-रिपु-सघस..." पंक्ति (१६) यसका लागि उदाहरणस्वरूप छन् । शूद्रकरचित मृच्छकटिकको "ग्रहगण परिवारो राजमार्गप्रवीणः" पंक्ति (१७) पनि उक्त तथ्यको पुष्टिस्वरूप छ । ई. सन्को प्रारम्भदेखि देखिन लागेको मथुरा कलामा ग्रहहरूका मूर्तिहरू देखिएका छन् (१८) जसले तिनीहरूको देवताको रूपमा पुजिने ऐतिहासिक परम्पराको बोध गराउँछ ।

यद्यपि यो निश्चय छ साहित्यिक आधारमा वैदिक समयदेखि तथा पुरातात्विक आधारमा खिष्टाब्दीको प्रारम्भदेखि यहाँ ग्रहहरू बारे ज्ञान भौसकेको भए तापनि ग्रहहरू कुन कुन हुन् भन्ने बारे तत्कालीन विद्वानहरूमा मतैक्य भए जस्तो लाग्दैन । तृतीय शदी ई. पु. तिरसंको लित "मज्झिम निकाय" ग्रन्थमा शुकलाई तारा भनी उल्लेख गरिएको छ । (१९) शुक द्वारा नभै ग्रह रहेको कुरा पछिका अनुसन्धानकर्ताहरूले सिद्ध गरिसकेका छन् । यसर्थ प्रस्तुत ग्रन्थमा शुकलाई ग्रह भनिनुको साटो तारा भनिएकोले त्यस समयसम्म ग्रह र ताराको भिन्नताको ज्ञान मानिसहरूमा राम्रोसित नभैसकेको कुरा स्पष्टरूपले अनुमान गर्न सकिन्छ । फेरि, कसैले चन्द्र-सूर्यलाई ग्रहगणमा सम्मिलित गरी गणना गरेका छन् त कसैले चन्द्र-सूर्यलाई ग्रहहरूबाट अलग राखी गणना गरेका छन् । बुद्धचरितम्मा का "सात ग्रहोंकी तरह उन्न सात राजाओंके एकत्र होनेसे पृथ्वी उपद्रवयुक्त होकर, समुद्र-पर्वतसहित बडे बेगसे कम्पने लगी-॥७॥" पंक्ति (२०) तथा ग्रहहरूको पंक्तिमा चन्द्रसूर्य पनि समावेश गरिएको मथुरा कलामा पाइएबाट चन्द्र-सूर्यलाई त्यस समय ग्रहमै गणना गरिएको कुरा चाल पाइन्छ । तर माथि उल्लिखित १४९ ई. को नासिक गृह मिलेखमा "चंद्र-दिवाकर-नरवत-ग्रह-विचित्र-समरसिरसि जित-रिपु-सघस..." भनी उल्लेख गरिनु (२१) तथा रघुवंश र भर्तृहरि विरचित, नीतिशतकका "नक्षत्र-

ताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥२२॥"- रघुवंश, षष्ठः सर्गः (२२) "शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं"- नीतिशतक (२३) । पंक्तिहरूबाट चन्द्र-सूर्यलाई ग्रहगणबाट अलग्याएको देखिन्छ । कालिदास विरचित रघुवंशको श्री मल्लिनाथ टीकामा "तथा हि नक्षत्रैः अश्विन्यादिभिः तागमिः साधारणैः ज्योतिर्भिः ग्रहैः भौमादिमिश्च संकुला अपि रात्रिः चन्द्रमसा एव ज्योतिष्मती, नान्येव ज्योतिष्ठा इत्यर्थः" (२४) उल्लेख भएको पाइएबाट पनि उक्त तथ्यको पुष्टि नै भएको लाग्दछ । नवौं शदी ई. को शुक शुक अभिलेखहरूमा समेत चन्द्र-सूर्यलाई अन्य ग्रहगणहरूबाट छुट्याइएको पाइएको छ । चम्पास्थित शक संवत् ७२३ (८०१ ई.) को "सूर्याचन्द्रस्यौ ग्रहनक्षत्रादभाषा-स्सन्ति तावत् नरके वसन्तुस्म" अभिलेख (२५) यसको लागि उदाहरणस्वरूप छ । यसरी पुरातात्विक आधारमा ग्रहगण बारे उल्लेख खिष्टाब्दीको प्रारम्भमै भएको देखिए तापनि ग्रहहरू कुन कुन हुन् भन्ने कुरामा तत्समय एकमत नभएको सिद्ध छ ।

तर, ग्रहहरूको नाममा नामकरण गरिएका दिनहरूको उल्लेख पाचौं शदी ई. देखिका अभिलेखहरूमा देखिनु तथा सात वारका नाममा अद्यापि चन्द्र सूर्यको नाम पनि राखिएको पाइएबाट तत्समय ग्रहहरूको धाँतीमा चन्द्र सूर्य पनि समाविष्ट गरिनु धेरै सम्भव छ । गुप्त संवत् १६५ (४८४ ई.) को एरण शिलास्तम्भलेख (२६) तथा छैटौं शदी ई. को चम्पास्थित शम्भुवर्मनको अभिलेख (२७) यसको लागि उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । मथुरा कलाशैलीका ग्रहमूर्तिहरूमा चन्द्र-सूर्यको मूर्ति पनि पाइनु तथा महाकवि अश्वघोषका बुद्धचरितम्मा सात ग्रह एक ठाउँमा रहँदा नेपालमा भूकम्प गएको घटनाले तत्समय विद्वत्समाजमा चन्द्र सूर्यलाई पनि खाम तवरले ग्रह गणना गर्ने चलन चलेका कुराको अनुमान हुन्छ । छैटौं शदी ई. को माथि उल्लिखित चम्पास्थित शम्भुवर्मनको अभिलेख (२८) एवं नवौं शदी ई. को चम्पाको अभिलेखमा (२९) अन्य ग्रहहरूसँगै चन्द्र-सूर्यलाई पनि सम्मिलित गरेको पाइनु तथा आठौं, नवौं शदी ई. तिरको भ. पु. न्यातपोल-मन्दिरसंगै गौरीधाराको नवग्रहकी मूर्तिमा चन्द्र सूर्यको मूर्ति पनि देखिनुको अतिरिक्त तन्जोरस्थित सूर्य नारकायल मन्दिरको नवग्रहका धातु मूर्तिहरूमा (३०) चन्द्र-सूर्यका मूर्तिहरू देखिएबाट उक्त तथ्यको अरु बढी

पुष्टि हुन्छ। फेरि रूपमण्डन नामक ग्रन्थमा दिइएका नवग्रहका नामक्रममा चन्द्र सूर्यका नामहरू पनि समावेश गरिएका छन् ।—(३१)

१. सूर्य (श्वेत वर्ण) २. सोम (श्वेत वर्ण) ३. भौम (रक्त वर्ण) ४. बुध (पीत वर्ण) ५. गुरु (पीत वर्ण) ६. शुक्र (श्वेत वर्ण) ७. शनि (श्याम वर्ण) ८. राहु (धूम वर्ण) ९. केतु (धूम वर्ण)

—रूपमण्डन

अर्काति अमरकेश (३२) तथा गुप्ता संवत् १४६ (४६६ ई.) का इन्दोर ताम्रलेखका पत्तिहरूमा (३३) सूर्यलाई ग्रहपति भनिएबाट तत्समय सूर्यलाई ग्रहमै गणना गरिन्थ्यो भन्ने कुरा अवगत हुन्छ । यसरी उपरोक्त सबै आधारहरूको प्रस्तुतीकरणले तत्कालीन विद्वन्मण्डलीमा चन्द्र सूर्यलाई पनि ग्रहमै गणना गर्ने चलनको बहुलता रहेको सजिलैसंग अनुमान गर्न सकिन्छ ।

यद्यपि उपरोक्त समय चन्द्र-सूर्यलाई पनि ग्रहमै मानिने परम्परा चलेको देखिए तापनि तत्समय चन्द्र सूर्यलाई ग्रहगणदेखि अलग मान्ने विद्वान्हरूको पनि यहाँ अस्तित्व रहेको कुरा माथि वर्णित उदाहरणहरूबाट स्पष्ट भैसकेको छ । जसले तत्कालीन मसीहीहरूको उच्च वैज्ञानिक अनुभूतिको पत्तो हुन्छ । यस तथ्यलाई आजतकका वैज्ञानिक उपलब्धिहरूले प्रमाणितनै गरेका छन् । सूर्यलाई सबै ग्रहहरू भूमिकी (बुध), वेनस (शुक्र), अर्थ (पृथ्वी) मार्स (मंगल), जुपिटर (बृहस्पति) सैटरन (शनि), युरानुस, नेप्यून, प्लूटो] को केन्द्रबिन्दु औ चन्द्रलाई पृथ्वीको उपग्रहरूपमा मानेर । चन्द्रमा समुद्र मथन गर्दा समुद्रबाट निस्केको भन्ने अनुभूतिमा पनि आजका विज्ञानको चरितार्थता सिद्ध हुन्छ (३४) फेरि, छैटौं शदी ई. का सुप्रसिद्ध ज्योतिर्विद वराहमिह्रले आफ्नो बृहज्जातिक ग्रन्थमा ग्रहहरूमा निहित प्रकाश ध्वनस्वरूप रहेको तथ्यलाई स्वीकारे (३५) बाट सूर्यलाई ग्रह समझ्न नसकिने कुरा प्रकटित भएको छ । यस कुराको वैज्ञानिक पुष्टि आजको ज्ञानले ग्रहहरूको आफ्नै तेज नहुने औ तिनीहरूमा देखिएका प्रकाश सूर्यरश्मिको प्रतिबिम्ब मात्र रहेको कुरालाई स्वीकारेको छ । यसरी उक्त तथ्यहरूले प्रावकालीन नेपाल एवं भारतमा वैज्ञानिक अनुभूतिको राम्रो प्रस्फुटन भएको कुरा सजिलैसंग अनुमान गर्न सकिन्छ । कर्पनिकसभदा करीब

१००० वर्ष पहिले अर्थात् पाँचौं शदी ई. भै आर्य भट्टले आफ्नो ज्योतिर्विद नामक ग्रन्थमा पृथ्वीको आफ्नो कक्षामा घुम्ने सिद्धांतलाई प्रतिपादन गर्नुको साथै चन्द्रग्रहणमा चन्द्रमा पृथ्वीको छाया पर्ने सिद्धांत निकालेको थिए । (३६) यसले पनि उक्त तथ्यको पुष्टि हुन्छ ।

माथि वर्णन गरिए अनुसार प्रथम शदी ई. देखि नै पुरातत्त्विक आधारमा ग्रहहरूको उल्लेख यहाँ देखिएको थियो । तर, त्यसै समय ग्रहहरूको संख्या नौनै रहेको छ भन्ने कुरा आकाशपदने सागदछ हो, प्रथम शदी ई. का महाकवि अश्वघोषले सात ग्रहको उल्लेख आफ्नो बुद्धचरितम् ग्रन्थमा गरेको छ जसले तत्कालीन समाजमा सप्तग्रह विषयक ज्ञान रहेको कुरा निश्चित छ । तर, राहुको नामबाहेक अन्य ग्रहहरूको नाम त्यसमा नदिएकोले (३७) तत्कालीन ग्रहहरूको नाम ठोकुवा गर्न नसकिने भएको छ । यो निश्चय छ प्रथम शदी ई. को नानाघात गुहाभिलेखमा चन्द्र-सूर्यको नाम उत्कीर्ण भएको छ (३८) । तैपनि विभिन्न ग्रहहरूको नाम जान्नको लागि अन्य साहित्यिक ग्रन्थहरूको सहारा लिनु अत्यावश्यक छ । तृतीय शदी ई. पू. तिर संकलित मज्झिम निकाय ग्रन्थमा शुक्रको उल्लेख आएको कुरा माथि वर्णित भै सकेको छ । (३९) विभिन्न ग्रहहरूको उल्लेख रघुवंश, अमरकोश, नीतिशतक, पञ्चतन्त्र, मुद्राराक्षस आदि ग्रन्थहरूमा आएको (४०) छ । फेरि अनुमानित सत्रौं, अठारौं शदी ई. को भौमयन्त्रको जानकारी अभयनावासी ई. हल्टस्जकले दिएको छ । त्यो यन्त्र त्रिकोणात्मक रहेर एक्काईस साना साना कोठाहरूमा विभक्त छ । उक्त कोठाहरूमा ग्रहनाम निम्न दिइएको छ । (४१) १. ॐ मंगलाय नमः २. ॐ भूमिपुत्राय नमः ३. ॐ ऋणहर्त्रे नमः ४. ॐ धनप्रदाय नमः ५. ॐ स्थिरासनाय (न) नमः ६. ॐ महाकायाय नमः ७. ॐ सर्वकर्मावरोधकाय नमः ८. ॐ लोहिताय नमः ९. ॐ लोहिताक्षाय नमः १०. ॐ सामगानय (नृ) पा (क) राय नमः ११. ॐ धरात्मजाय नमः १२. ॐ कुजाय नमः १३. ॐ भौमाय नमः १४. ॐ भूतिदाय नमः १५. ॐ भूमिन्दनाय नमः १६. ॐ अंगारकाय नमः १७. ॐ यमाय नमः १८. ॐ सर्वरोगापहारकाय नमः १९. ॐ वृष्टिकर्त्रे नमः २०. ॐ वृष्टिहर्त्रे नमः (:) २०. २१. ॐ सबैकामफलप्रदाय नमः २१ ।

यसरी साहित्यिक सामग्रीहरूको माध्यामबाट ग्रहहरूको नाम थाहा पाउन सकिन्छ । तर, पुरातात्विक आधारमा केतुको उल्लेख छैठौं शदी ई. देखि मात्र भएको देखिन्छ जब अन्य ग्रहहरू त्यसभन्दा अगाडिनै पुरातात्विक दृष्टिमा आइसकेका थिए । अनि केतु नवग्रहको नामक्रममा सबभन्दा पछि मात्र देखा पर्ने आएको हुँदा ग्रहहरूको नौ संख्याको गणना चारौं शदी ई. देखि मात्र भएको कुरा चाल पाइन्छ । यसरी प्राचीन कालदेखिनै यहाँ नवग्रहलाई भगवान्को रूपमा मानिँदै आएको कुराको पत्तो हुन्छ । अनि भगवान् ऐश्वर्य, धर्म, यश, श्री, ज्ञान, वैराग्य आदि षड्गुणयुक्त (४१) हुँदा उक्त ग्रहहरू प्राणीमात्रको कल्याणको लागि गतिमान् होऊन् । यही नै हाम्रो कामना छ, कहिल्यै नटुंगिने जपना छ ।

टिप्पणी

१. इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

—ऋग्वेद १, १६४, ४६

हेतूः—भगवत शरण उपाध्याय कृत “प्राचीन भारतका इतिहास”, ग्रन्थमाला—कार्यालय, पटना, १९५७ ई., पृ. ३५

२. “सात ग्रहोंकी तरह उन सात राजाओंके एकत्र होनेसे पृथ्वी उपद्रवयुक्त होकर, समुद्र-पर्वत-सहित बड़े वेगसे कांपने लगी ॥७॥”

—बुद्धचरितम्, अष्टाविशः सर्गः

हेतूः—“बुद्धचरितम्” प्रकाश हिन्दी व्याख्योपेतम् (द्वितीयो भागः), चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, १९६३ ई., पृ. १७४

३. हेतूः—आर. सि. दत्त लिखित “प्राचीन भारत की सभ्यताका इतिहास”, इतिहास प्रकाशन संस्थान, इलाहाबाद, १९६६ ई. ५५०

४. हेतूः—जे. एच. देभ लिखित “इमोटेल इण्डिया” भोल २, भारतीय विद्याभवन, १९५९ ई. पृ. ११२

५. “यं विप्रा विधिवत्प्रबुद्ध—मनसो ध्यानैकताना स्तुवः । यस्यान्तं त्रिदशासुरा न विविदुर्ज्ञोर्ध्वं न तिर्षंगति (म्) (१)

यं लोको बहु-रोग-वेग-विवशः संश्रित्य चेतोऽलभः पायाद्दः स जगत्पि (धा) न-पुटं-भिद्रश्म्याकरो भास्करः ।

—ईन्दोर ताम्रलेख, गुप्ता संवत् १४६ (४६६ई.)

हेतूः—दी. सी. सरकारद्वारा सम्पादित “सेलेक्ट इन्क्रिप्सन्स,” कलकत्ता विश्वविद्यालय, १९६५ई., पृ. ३१९

६. (यो वृत्त (त्य)र्थं भुपास्यते सुग्गणै (स्सिद्धै श्र) सिद्धयत्थिभि-धर्यनैकाग्रपरैन्विधेयविषयेमोक्षात्थिभिय्योगिभिः ।

भक्त्या तीव्रतपोधनैश्च मुनिभिःशापप्रसादक्षमं हेतुर्यो जगतः क्षयाभ्युदययोः पायात्स वो भास्करः ॥ १

तत्त्व-ज्ञान-विदो (ऽ) पि यस्य न विदुर्ब्रह्मर्षयो (ऽ) भ्युद्यताः कृत्स्नं यश्च गभस्तिभिः प्रवृत्तैः पु- (ष्णा) ति लोकत्रयम् ।

ग (न्ध) वर्धामरससिद्ध-किन्नर-नरैस्संस्तुयते (ऽ) भ्युत्थितो भक्तभ्यश्च ददाति यो (ऽ) भिलषितं तस्मै सवित्रे नमः ॥ २

—मन्दसोर अभिलेख, मालव संवत् ५२९ (४७२ई.)

हेतूः—उही, पृ. ३००

७. (संव) त् ४०२ राज्ञः श्रीमानदेवस्य सम्यकपाल-यतो महीम् आबादशकुलस्य तिथौ पञ्चदश्यां शुभात्थिना वणिजां सात्थ्यवाहेन गुहमित्रेन (ण) भक्तितः पिण्डकमानि च

—टेबहानस्थित सूर्यमूर्तिको पाठपीठ लेख शक संवत् ४०२ (४८०ई.)

हेतूः—“संस्कृत-सन्देशः” प्रथमे, वर्षे नवमोऽङ्कः, वि. सं. २०१०, पृ. २९

८. श्लोका लोकस्य भूत्यं शतमिति रचिता श्रीमयूरेण
भक्त्या युक्तश्चेतान् पठेद् यः सकृदपि पुरुषः
सर्वपापैविमुक्तः ।

आरोग्यं सत्कवित्वं मतिमतुलबलं कान्तिमायुः
प्रकर्षं विद्यामैश्वर्यमर्थं सुतमपि लभते सोऽत्र सूर्य-
प्रसादात् ॥

—सातौ शदी ई. को कवि मयूररचित
“सूर्यशतक” को अंश ।

हेनूः—जे. एच. देभ लिखित “इमोटल इण्डिया”
मोल २, भारतीय विद्याभवन, १९५९ई, पृ. ११४

९. हेनूः—उही, पृ. १११, जे. एच. देभ लिखित
“इमोटल इण्डिया” मोल ३, भारतीय विद्याभवन,
१९६० ई. १९९--२००

१०. “जयत्यनन्तो भगवान् साम्बः”

—वसाढको खुदाईमा प्राप्त गुप्तकालीन
मुहरमा अंकित लेख

हेनूः—राहुल सांकृत्यायन विरचित “पुरातत्व-
निबन्धावली”, किताव महल, १९५८ ई. पृ. १४

११. हेनूः—जे. एच. देभ लिखित “इमोटल इण्डिया”,
मोल ३, भारतीय विद्याभवन, १९६० ई. पृ. १९८

१२. हेनूः—नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा ‘प्रज्ञा’
वर्ष १, अंक १, २०२७ । पृ. १७-१८

१३. हेनूः—भण्डारखालको चन्द्रमूर्तिको पाठपीठ लेखको
लागि “संशोधनमण्डल” द्वारा प्रकाशित “अभि-
लेखसंग्रह” दशौं भाग, २०२०, पृ. ४

चकवहीलको चन्द्रमूर्तिको पाठपीठ लेखको लागि
हेमराज शाक्यद्वारा संकलित “भेडिएवल नेपाल”,
१९७० ई. पृ. ७६

१४. “संवत् ३८६ ज्येष्ठमासे शुक्लपक्षे प्रतिपदि १
(रो) हिपीनक्षत्रयुक्ते चन्द्रमसि मुहूर्ते प्रशस्ते-
भिजिति”,

—चांगुको शिलालेख, शक संवत् ३८६ (४६४ ई.)
हेनूः—इतिहास. संशोधनको प्रमाण प्रमेय (पहिलो
भाग), २०१९ वि. सं., पृ. १०२

१५. हेनूः—माथि टिप्पणी नं. २

१६. हेनूः—दी. सी. सरकारद्वारा संपादित “सेलेक्टड-
न्स्क्रिप्सन्स”, कलकत्ता विश्वविद्यालय, १९५५ ई.
पृ. २०५.

१७. हेनूः—बी. एस. एण्टे लिखित “संस्कृत इंगलिश
डिक्शनरी” मोतीलाल बनारसीदास, १९६८ ई.,
पृ. ३२३

१८. हेनूः—श्री कृष्णदत्त बाजपेजीद्वारा लिखित तथा
संपादित “मथुरा २”, शिक्षा विभाग, उत्तर प्रदेश
१९५५ ई, पृ. ३२

१९. “अध्याममे अरूप—संज्ञी अवदात (सफेद)...
रूपोको देखता है । जैसे कि अवदात.....शुक्रतारा
(= ओसधी-तारका), या जैसे कि सफेद.....
बनारसी वस्त्र।”

(-मज्जिम-निकाय, ७७-महासकुलुदायि सुत्त

हेनूः—राहुल सांकृत्यायन द्वारा अनूदित “मज्जिम-
निकाय”, महाबोधि सभा, सारनाथ, बुद्धाब्द
२५०८, पृ. ३१३

२०. हेनूः—माथि टिप्पणी नं. २ र १५

२१. हेनूः—माथि टिप्पणी नं. १६

२२. हेनूः—महाकवि कालिदास विरचित “रघुवंश”;
बी. एस. एण्टे लिखित “संस्कृत इंगलिश डिक्शनरी”
१९६८ई, पृ. १९५, २०३

२३. हेनूः—राजा भर्तृहरि विरचित “नीतिशक”;
बी. एस. एण्टे लिखित संस्कृत इंगलिश डिक्शनरी”
१९६८, ई. पृ. १९५

२४. हेतूः महाकवि कालिदास विरचित "रघुवंश" को श्रीमल्लिनाथी टीका, पृ. ३२८

२५. हेतूः-आर. सी. मजुमदार कृत "चम्पा", द पंजाब संस्कृत बुक डिपोट, लाहोर, १९२७ ई. पृ.

२६. "जयति विभुश्चतुर्भुजश्चतुरर्णव-विपुल-सलिल-पट्यङ्कः (१) जगतिः स्थित्युत्पत्तिलयादिहेतुः गण्ड-केतुः (१) १

शते पंचषष्ठ्यधिके वर्षाणां भूपती च बुधगुप्ते ।
आषाढ मास शुक्ल द्वादश्यां सुरगुरोर्दिवसे । २"

-एरण शिलास्तम्भलेख, गुप्ता संवत् १६५ (४८४ ई.)

हेतूः-वी. सी. सरकारद्वारा संपादित "सेलेक्ट इन्स्क्रिप्शनम्", कलकत्ता विश्वविद्यालय, १९६५ ई., पृ. ३३५

२७. "इन्द्रयोगे भार्गवदिवसे स्थिरहोराद्देवकाणनवांश-कान्तिशङ्कागमौरिका लग्ने सुविशुद्धे तृतीया-दित्यकेतुचतुर्थासुरगुरुजीवबुधषष्ठाराह

-चम्पास्थित शम्भुवर्मनको अभिलेख, छैठौं शदी ई.

हेतूः-आर. सी. मजुमदार कृत "चम्पा", द. पंजाब संस्कृत बुक डिपोट, लाहोर, १९२७ ई. पृ.

२८. हेतूः-माथि टिप्पणी नं. २७

२९. "लोके सोप्यसमो नरेन्द्रयशसा त्वं ज्ञानबुद्धिद्युति-प्रख्याति श्रुतिनीतिकीर्तिगतिभिश्श्रीसम्पदालङ्कृतः

सौम्याङ्गारबृहस्पतीन्दुदिनकृत्वाव्यार्कजैः पालित
श्रीमाञ्छीजयइन्द्रवर्माविहितो देवीप्यने प्रजया ॥"

-चम्पास्थित अभिलेख, शक संवत् ७९७ (८७५ ई.)

हेतूः-आर. सी. मजुमदार कृत "चम्पा", द. पंजाब संस्कृत बुक डिपोट, लाहोर, १९२७ ई. पृ.

३०. हेतूः-गोपीनाथ राव लिखित "इलेमेण्ट्स अब हिन्दू आइकनोग्राफी" मोल १ पाट २, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९६८ ई., पृ. ३२३

३१. हेतूः-उही, पृ. ३२२-३२३,

"सूर्यश्चन्द्रो मंगलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः ।

शुकः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहा नव ॥"

हेतूः-वी. एस. एप्ते लिखित "संस्कृत इंग्लिश डिक्शनरी" मोतीलाल बनारसीदास, १९६८ ई., पृ. १९५

३२. "द्युमणिस्तेरर्णमिन्द्रश्चित्रभानुविरोचनः । विभाव-सुग्रहपतिस्त्रिषांपतिरहर्षतिः ॥३०॥"

-अमरकोशः, प्रथमः काण्डम् दिग्बर्गः ।

हेतूः-"अमरकोशः" टीकाकार-कुलचन्द्र शर्मा गौतम, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, वि. सं. २०२६ पृ. २६

३३. "इन्द्रपुरनिवासिन्यास्तैलिकश्रेण्या जीवन्तप्रवराया इतो (५) शिष्ठानादपक्कमग्रमंत्रवेशयथास्थिरायाः

आजन्तिकं ग्रहपतेर्द्विजसूत्र्यदत्तमनया तु श्रेण्या यदभग्नयोगम् प्रत्यग्राह्यव्य (व) चिच्छन्नसंस्थं देयं तैलस्य तुल्येन पलद्वयं तु २ चन्द्रार्क-समकालीयं (यम) (११)"

-इन्दोर ताम्रलेख, गुप्ता संवत् १४६ (४६६ ई.)

हेतूः-वी. सी. सरकारद्वारा संपादित "सेलेक्ट इन्स्क्रिप्शनम्", कलकत्ता विश्वविद्यालय, १९६५ ई. पृ. ३२०

३४. "कोशेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद् दूर्वापि गोरोमतः पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदघेरिन्दीवरं गोमयात् ।

काण्ठादग्निरुहेः फणादपि मणिर्गोपित्ततो रोचना प्राकाश्यं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति किं जन्मना ॥९०३॥"

-पञ्चतन्त्रे मित्रभेदः

हेतूः-श्री विष्णु शर्मा प्रणीत "प्रंचतन्त्रम्" सरला हिन्दी टीकोपेतम्, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-१, वि. सं. २०१५, पृ. ३३

“संक्षमीः कौस्तुभपतिरजासकपुरा धर्म्मलिस्त्रिचंद्रमा
गावः कामहुधाः सुरेश्वरगजो रभादिदेवांगनाः ।

अश्वः सप्तमुखो विश्वं हरिधनुः शंखो ऽमृतं चांबुधे
रत्नानीति चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्युः सदा संगलं ॥”

हेनूः-बी. एस. एप्ते लिखित “संस्कृत इंगलिश डिक्श-
नरी” मोतीलाल बनारसीदास, १९६८ई. पृ. २०१

३५. “मूर्तित्वे परिकल्पितः शशभृतो ब्रह्माऽपुनर्जन्मनां
आत्मेत्यात्मविदां ऋतुश्च यजतां भर्ताऽमरज्योति-
षाम् ।

लोकानां प्रलयोद्भवस्थितिविभुश्चानेकधा यः श्रुतौ
वाचं नः स ददात्वनेककिरणस्त्रैलोक्यदीपो रविः ॥”

हेनूः-जे. एच. देभ लिखित “इमोटल इण्डिया” मोन ३,
भारतीय विद्या भवन, बम्बे, १९६० ई., पृ. २०१

३६. हेनूः-आर. सी दत्त लिखित “प्राचीन भारतकी
सभ्यताका इतिहास”, इतिहास प्रकाशन संस्थान,
इलाहाबाद, १९६६ ई., पृ. ५५१

३७. “जब मुनि निर्वाणके लिये गये तब वैशाली
तिमिरसे घिर राहुसे प्रसित सूर्यके होने पर
दिशाकी भाँति प्रभाशून्य हो गई ॥१॥”

--बुद्धचरितम्, पंचविशः सर्गः

हेनूः-“बुद्धचरितम्” प्रकाश हिन्दी व्याख्योपेतम् (द्वितीयो
भागः), चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, १९६३
ई., पृ. १२६

३८. “(सिध) ... नो धंमस नमो ईदस नमो संकंसन-
वासुदेवानं वंद-सुरानं (सहि) मा (व) तानं चतुरं
चं लोकपालानं यम-वरुन-कुवेर-वासवानं
नमो (॥)”

--नानाघाट गुहाभिलेख, प्रथम शदी ई. पृ.

हेनूः-दी. सी. सरकारद्वारा संपादित “सेलेक्ट इन्स्क्रि-
प्सन्स”, कलकत्ता विश्वविद्यालय, १९६५ ई.,
पृ. १९३

३९. हेनूः माथि टिप्पणी नं. १९

४०. “दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्यतारापतिस्तरल-
विद्युदिवाभ्रवन्दम् ॥७६॥”

--रघुवंश, त्रयोदशः सर्गः

हेनूः-महाकवि कालिदास विरचित “रघुवंश”

“रक्षेत्येनं तु बुधयोगः”

‘ऋरग्रह स केतुश्चद्रमसं पूर्णभंडलमिदानी”

--मुद्राराक्षस १.६

हेनूः-बी. एस. एप्ते लिखित “संस्कृत इंगलिश डिक्श-
नरी” मोतीलाल बनारसीदास, १९६८ ई.,
पृ. ३९३, १६३

“वक आह-दैवज्ञमुखात् । एष शनैश्चरो हि रोहि-
णीशकटं भित्त्वा भौमं शुक्रं च प्रयास्यति । उक्तं
च वराहमिहिरेण-रोहिणीशकटमर्कनन्दनश्चेद्भि-
नन्ति रुधिरोऽथवा शशी । किं वदामि तदनष्ट-
सागरे सर्वलोकमुपयाति संक्षयम् ॥२३॥”

--पंचतन्त्रे मित्रभेदः

हेनूः-श्री विष्णुशर्मप्रणीतं “पंचतन्त्रम्” सरला हिन्दी
टीकोपेतम्, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी-१,
वि. सं. २०१५, पृ. १०१ १०२

‘गुरुणा स्तनभारेण मुखचंद्रेण भ्रश्रता । शनैश्च-
राभ्यां पादाम्यां रेजे ग्रहमयीव सा ॥”

--नीतिशतक १७ ३

हेनूः-बी. एस. एप्ते लिखित “संस्कृत इंगलिश डिक्श-
नरी”, मोतीलाल बनारसीदास, १९६८ पृ. १९५

“बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्पतिर्घिषणो गुरुः । जीव
आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥२४॥

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।
अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥२५॥

रोहिणेयो बुधः सौम्यः समी शौरिशनैश्चरो । तमस्तु
राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विद्युन्नुदः ॥२६॥”

—अमरकोशः दिग्वर्गः

“ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः ॥६०॥”

—अमरकोशः नातार्थवर्गः

हेनूः—‘अमरकोशः’—टीकाकार—कुलचन्द्र शर्मा गौतम,
नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०२६,
पृ. २५—२६, २२९

४१. हेनूः—जस बुर्गेसद्वारा संपादित “द इण्डियन अण्टि-
क्केरी” भोल ॥१—१८८४, पृ. १३९

४२. “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञान-
वैराग्ययोश्चैव खण्णां भग इतीगता ॥”

—विष्णुपुराण ॥६१५॥७३

बौद्ध परम्परानुसार भगवान्‌मा निहित षड्गुणहरू
हुन्—ईस्सरीय, धम्म, यस, सिरी, काम र पयतन ।

हेनूः—डी. सी. सरकारद्वारा संपादित “सेलेक्ट ईन्स्ट्रि-
प्सन्स”, कलकत्ता विश्वविद्यालय, १९६५ ई.,
पृ. ९१, ६७

